

Válka, Josef

Morava a Česká koruna na přelomu 15. a 16. století

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1988, vol. 37, iss. C35, pp. [143]-155

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102494>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF VÁLKA

MORAVA A ČESKÁ KORUNA NA PŘELOMU 15. A 16. STOLETÍ

Jednou z osudových otázek starších českých dějin je otázka povahy, síly a slabosti české státnosti. Tato problematika byla politicky aktualizována v druhé polovině 19. století, kdy vyvstal problém, jaký vztah zaujmout k habsburské monarchii a k jejímu vnitřnímu uspořádání. V moderní české politice téměř chyběl konzervativní, monarchii a absolutismu oddaný proud; byla to politika nejen nacionální, ale vždy konstituční, liberální a demokratická. Poměrně záhy byl vypracován (a pak až do roku 1916 hájen) princip federativního uspořádání habsburského soustátí s decentralizací moci. Snahy české politiky však sahaly dále než k posilování autonomie stávajících zemí habsburské monarchie, přirozeného administrativního základu decentralizace. Česká politika vypracovala projekt historickoprávní, totiž obnovení státního celku České koruny v rámci habsburské monarchie. Fakticky to znamenalo zavedení trialismu, tedy takového uspořádání státu, ve kterém by byl pod vládou monarchie a s některými společnými orgány habsburského státu v moderních správních podmínkách obnoven útvar středověké České koruny — vedle Uherské koruny a Rakouských zemí. Je pochopitelné, že tento koncept vyvolal vznik mnoha prací, které jej měly historicky zdůvodnit.¹

Rozpad monarchie a velké politické a společenské změny po dvou světových válkách, orientace historiografie na jiné otázky, to vše odsunulo historickoprávní tematiku do pozadí a do speciálních historickoprávních studií.² Nicméně osudy, síla a slabost českého státu, jeho strukturální přeměny a jeho instituce, zůstávají nadále zajímavým badatelským polem. Lze dokonce říci, že teprve nyní, po objasnění mnoha společenských a kulturních procesů, se naskýtají dějinám institucí a politiky nové možnosti. Do nového světla se také dostává problematika vztahu mezi vývojem státu a vývojem národa. Dnes víme, že i národ je historickou kate-

¹ Syntetická práce Urban, O.: *Česká společnost 1848—1819*, Praha 1982 osvětluje českou státoprávní politiku a uvádí základní literaturu.

² Shrnutí historickoprávní literatury podává Vaněček, V.: *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1945*, Praha 1976.

gorií a že se během dějin měnila jeho struktura i formy národního vědomí; že je značný rozdíl mezi středověkým národem, reprezentovaným feudálníou, mezi národem epochy kapitalismu a mezi současným národem všelidovým. V českých dějinách se utváří vztah mezi vývojem státu a národa nesmírně složitým způsobem. Tento vztah není zdaleka osvětlen a byl v minulosti a je často i v současné vědě a publicistice zatemňován.

Zatímco ve většině západoevropských zemí vývoj státu a národa dříve nebo později splýnul v jeden pojem již v 19. století, stala se střední a východní Evropa oblastí mnohonárodnostních států a nacionální otázka dominující otázkou politiky a společnosti.³

Návaznost moderní české státní politiky na středověký státní útvar České koruny byla komplikována tím, že habsburský centralismus a absolutismus 17.—18. století tento útvar odsoudil nejen k naprosté politické bezvýznamnosti, ale i k bezvýznamnosti administrativní. Naproti tomu se i v rámci centralismu a absolutismu jednotlivé země České koruny udržely a navíc byly administrativně posilovány. Po porážce stavovství r. 1620 se v nich pouze změnil poměr sil. Namísto politické hegemonie stavů přejala v zemích vládu zeměpanské instituce, na Moravě původně Královský tribunál.⁴ Pod jejich vládou, určenou přímo dvorem, fungovaly země nadále jako geografické, administrativní a právní jednotky. Jejich byrokratická výstavba se naopak rozvíjela paralelně s rozvojem absolutismu; byla jen kostrou a teritoriálním prodloužením centrální vlády.

Z toho důvodu přetrvávalo na Moravě v době absolutismu, kdy české státní „korunní vědomí“ téměř zaniklo, vědomí zemské, které nemělo téměř nic společného s nacionálním vědomím českým. V rámci barokního a osvícenského patriotismu se utvářelo paralelní vědomí české a moravské, přičemž české vědomí přerůstalo jak ve vědomí nacionální, tak státní, zatímco moravské setrvalo na úrovni vědomí zemského. Proto musela vyjít iniciativa nacionální a státní renesance z Čech a proto mohlo mít na Moravě „moravanství“ dlouho anacionální ráz se silnými rysy loajality vůči Habsburkům. Tyto procesy ve vývoji politického vědomí bude nutno podrobněji analyzovat na konkrétních textech a situacích.

V každém případě se v 19. století české národní a politické hnutí setkalo s institucionální slabostí a neexistencí českého státu a s velmi silnou tradicí zemí. Po ztrátě Slezska tu byla ovšem pouze Morava. Přejít Čechů ke „korunnímu“ vědomí, k úsilí obnovit na nových základech český středověký stát, byl pochopitelně snadný a logický. Obnova středověké státnosti však znovu narazila na problém Moravy, s nímž se potýkal český stát již ve středověku. Na Moravě nebyl přechod k české moderní nacionalitě a státnosti tak samozřejmý jako v Čechách a vyvolal znovu „moravský“ problém, to jest problém integrace českého obyvatelstva Moravy do moderního národního a státního hnutí. Institucionální slabost českého státu měla být kompenzována silným historismem, který ovšem působil i na Moravě a vedl zde jak k posilování českomoravské jednoty,

³ Kolečka, J.: „Národnostní princip“ a internacionalismus 1789—1860, Brno 1984.

⁴ Vašků, V.: Studie o správních dějinách a písemnostech moravského královského tribunálu z let 1636—1749, Brno 1969.

tak k jejímu oslabování. Zatímco v českých nacionálních kruzích moravské historiografie byly akcentovány společné státní a nacionální zájmy Čech a Moravy ve středověku a v době stavovského státu, pěstovala moravská německá historiografie programově historizovanou ideologii říšskou a habsburskou. V těchto polemikách však často vlastní povaha společnosti a politických institucí zanikala. V každém případě stojí politický systém středověké a stavovské Moravy za nové studium v rámci obnoveného zájmu o dějiny politických institucí a skupin.⁵

* * *

Smrtí markraběte Jošta roku 1411 vymírá linie moravských Lucemburků, a současně končí i situace, kdy býval, byť i jen dočasně, stolec moravských markrabat obsazován zvláštní osobou knížete — markraběte a kdy byl na Moravě markraběcí dvůr. Od té doby je s výjimkou let 1423—1437 (markrabě Albrecht Habsburský) moravským markrabětem titulárně vždy český král a v čele zemské vlády je zemský hejtman, nazývaný v některých pramenech příznačně „místokrál“. Po celé 15. a 16. století je hejtman reprezentantem spíše zemské stavovské obce než panovnické moci českého krále. Současně s přechodem Moravy pod přímou vládu krále České koruny Václava IV. a správu hejtmána Lacka z Kravař (králův hořmistr a nejbohatší velmož Moravy) je roku 1412 uzavřen moravskou šlechtou a biskupem za účasti krále zemský landfrýd.⁶

Instituce landfrýdu se objevuje již v době rozbrojů Lucemburků a je výrazem neschopnosti panovnické moci plnit základní úkol státu — garantování vnitřního míru. Landfrýd nahrazuje panovnickou autoritu a panovnické orgány kolektivním ručením účastníků landfrýdu za bezpečnost a mír a král zde vystupuje pouze jako jeden z landfrýdníků. Na Moravě byl landfrýd z roku 1412 také pokusem ukončit dobu „brigandských“ domácích válek, v níž si moravští páni zorganizovali kolem svých hradů vojenské družiny a vedli s nimi drobnou válku ve službách Lucemburků, nebo loupeživou válku proti moravským městům.⁷ Landfrýdem, obsahujícím tvrdé sankce proti loupežníkům a rušitelům míru, měl být, pod vedením hejtmána a za spolupráce celé země, obnoven mír a položeny základy pořádku, tedy stavu, v němž by vládlo „právo“.

Zikmund se pokusil vytvořit z landfrýdu nástroj proti husitům. Listy proti uvěznění a upálení Jana Husa vstoupila do husitského hnutí téměř celá moravská šlechtická obec v čele s hejtmánem Lackem z Kravař. Moravská husitská šlechta uzavřela branný spolek s husitskou šlechtou českou proti dekretům kostnického koncilu. Roku 1421 však Zikmund

⁵ P á n e k, J.: *Stavovství v předbělohorské době*, Folia historica bohemia 6, 1984, s. 163—219.

⁶ Tato studie vychází z autorovy práce *Přehled dějin Moravy II, Stavovská Morava 1440—1620*, která vyšla jako skriptum SPN Praha 1987 a o řadu autorových studií uvedených níže. Poznámkový aparát zde omezuji na minimum. Landfrýd z r. 1412 otištěn in: B r a n d l, V.: *Kniha Tovačovská . . .*, Brno 1868, s. 25—28.

⁷ Válku podrobně analyzoval H o f f m a n n, Fr., shrnutí ve studii *K povaze drobné války, záští a násilných činů před husitskou revolucí*, in: *Pocta akad. Václavu Vojtíškoví k 70. nar.*, Praha 1975, s. 55—75.

přinutil vojenským nátlakem Moravany odpřisáhnout husitství a uzavřít protihusitský landfrýd, v němž byli husité označeni za „zločince“. Kacířství tak dostalo svůj politický ekvivalent a Zikmund dal jasně najevo, jak chce husitský problém řešit. Tento landfrýd však ztroskotal ve víru husitských válek, kdy se většina moravské šlechty připojila k českým husitům, spolupracovala s jejich politickými a vojenskými svazy a získala postupně v zemi hegemonii. Moc Albrechta Rakouského, zetě krále Zikmunda a potenciálního českého krále, jemuž předal r. 1433 Zikmund vládu na Moravě,⁸ se záhy omezovala pouze na velká královská města a na několik spojenců; byla umožněna pouze rakouskými posádkami měst a Albrechtových pevností. Až do roku 1434 se Albrechtovi nepodařilo ovládnout vojensky a politicky Moravu, obnovit autoritu svých zemských úředníků a uzavřít nový landfrýd. Teprve roku 1434 po bitvě u Lipan byl na Moravě landfrýd obnoven, ovšem bez protihusitských článků landfrýdu z roku 1421. To otevřelo cestu k legalizaci husitismu v zemi.⁹

Husitské války mají na Moravě jiný průběh než v Čechách.¹⁰ Moravští husité nevytvořili v zemi organizované svazy, které v Čechách vytvářely základní vojenskou a politickou sílu husitismu, ale jednotliví moravští husitští hejtmané bojovali se svými oddíly po boku českých svazů ve volném spojení. Tábořský svaz však vybudoval na Moravě vlastní síť posádek a pevností. Na Moravě nebyl sváděn tak tuhý zápas mezi husitskými a katolickými Moravany jako mezi husitskými a katolickými Čechy a zemská obec přežila destrukci práva a institucí jako společenství šlechty vedoucí přes hranice různých vyznání. Zemský směr politiky překonával náboženské rozdělení. Tak mohla být poměrně snadno obnovena jednota země landfrýdem z roku 1434 a znovu po smrti Albrechta r. 1440 již bez markraběte. Obnova jednoty země a pořádku byla na Moravě možná také proto, že zde politicko-náboženské protiklady nebyly tak ostré jako v Čechách. Tam přetrvávala i po revoluci náboženská seskupení (katolické, poděbradské, tábořské) a dospěla ke koexistenci na základě zemského práva až roku 1485.¹¹ Také krajské landfrýdy, jež byly východiskem z bezvládní a chaosu v Čechách, splynuly většinou s nábožensko-politickou stranou.

Politický systém Moravy 15. století však není klasickým stavovským

⁸ Bretholz, B.: *Die Übergabe Mährens an Herzog Albrecht V. von Österreich im Jahre 1423 (Beiträge zur Geschichte der Hussitenkriege in Mähren)*, Archiv für österr. Geschichte, Bd. LXXX, 2. Hälfte, a jako zvl. otisk Wien 1899.

⁹ Moravské landfrýdy z 15. století otiskuje Kameníček, Fr., in: Archiv český X, s. 241—253; AČ XI, s. 282—405. Moderní regesta originálů landfrýdů, uložených ve Státním archivu v Brně vydal Švábenský, M.: Stavovské listiny 1212—1847, Inventáře a katalogy fondů Státního archivu v Brně č. 22, Brno 1965.

¹⁰ Hoffmann, Fr.: *Morava před husitskou revolucí*, Časopis Moravského muzea, vědy společenské, 49, 1984, s. 49—78, s. 49—78: 50, 1985, s. 103—146. Válka, J.: *Morava a husitská revoluce*, Moravský historický sborník, Brno 1987.

¹¹ Eberhard, W.: *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478—1530*, München—Wien 1981. Eberhard, W.: *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985.

zřízením; spíše bychom jej mohli nazvat „panskou oligarchií“.¹² Na Moravě politicky, ekonomicky a kulturně zcela dominuje asi dvacet panských rodů. Do majetku těchto rodů, z nichž mnohé bojovaly na straně husitů, přešla od poslední třetiny 14. a během 15. století většina královského a markrabského majetku a část majetku církve.¹³ Během 15. století se koncentrovala panská dominia kolem hradů a poddanských měst a stávala se správnými, výrobními a tržními jednotkami. V jejich rámci se započala v 2. polovině 15. století rozvíjet první fáze „hospodářského převratu“, jak nazval historik Moravy Fr. Hrubý přeměnu systému „Grundherrschaft“ na systém „Gutswirtschaft“.¹⁴ Kolem hradních pevností si také páni vytvářeli systém „služebníků“ z řad drobné šlechty. Tito služebníci byli jádrem panských vojenských oddílů. Tak došlo na Moravě, podobně jako jinde v Evropě 15. století k „refeudalizaci“ politických vztahů.

Uvedená skupina panských rodů zcela ovládla zemské instituce. Jen příslušníci „starožitných rodů“ (ti, kteří byli v panském stavu od nepaměti nebo od povýšení do pánů po tři generace) mohli zasedat na zemském soudu (zpravidla vysílal každý rod do soudu jednoho svého člena) a zastávat nejvyšší zemské úřady, tj. hejtmanství, komornictví, soudcovství, písařství a podkomořství. Až do konce 15. století nepřijali páni ke spoluprádě v zemi rytíře, kteří získali soudcovská místa a některé úřady v Čechách již ve třicátých letech. Terminologicky se projevuje hegemonie pánů na Moravě v názvech „panský soud“ (zemský soud) a „panské právo“ (zemské právo). Politická suverenita pánů je na Moravě 15. století dána i tím, že zemský (panský) soud plní současně i úlohu zemského sněmu.

Suverénní postavení pánů se projevuje nejen vůči rytířům, ale i vůči církvi a městům. V těchto vztazích jsou zakotveny i důsledky specifického průběhu husitské revoluce na Moravě. Šlechta sice v polovině 15. století přijala zbylá moravská královská města do landfrýdu, (10 měst v polovině století, 6 měst na konci) ale snažila se rozšířit moc zemského práva a zemských institucí vůči nešlechtickým stavům vybaveným vlastním právem. Příznačné je zejména rozšiřování zemského práva na úkor práva kanonického a rozšiřování kompetence zemských institucí na církevní osoby. Z pravomoci církevního práva byly vyňaty světské osoby nejen ve sporech s církevními ústavy, ale i v manželských záležitostech, což umožňovalo např. existenci smíšených katolicko-utravvistických manželství. Nejvýznamnějším ziskem pánů ve vztahu k moravské církvi však byla zásada, že olomoucký biskup má být volen pouze z příslušníků do-

¹² Moravské správní instituce pro 15. století popsal Tomaschek, J. A.: *Recht und Verfassung Mährens im XV. Jahrhundert*, Brünn 1863. Pro 16. století bohatě dokumentovaná práce Kameníček, F.: *Zemské sněmy a sjezdy moravské I—III*, Brno 1900—1905.

¹³ Majetkové změny na Moravě a ekonomiku feudálních dominí zpracoval Matějka, F.: *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska. Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a v 1. pol. 16. století*, Praha 1959.

¹⁴ Hrubý, Fr.: *Z hospodářských převratů českých ve stol. XV. a XVI. se zvláštním zřetelem k Moravě*, ČCH, 30, 1924, s. 205—236.

mácích panských rodů.¹⁵ Jen takový biskup pak měl mít přední místo na zemském soudu a sněmu a mohl se plně podílet na politickém životě země. Tak se stal na Moravě 15. století biskup „stavovskou osobou“. Na zemském soudu a sněmu není vůdcem ani příslušníkem duchovního stavu, ale předním členem (středověký knížecí titul je zapomenut) panské kurie. Olomoucké biskupství je tak plně integrováno do zemského systému. Biskupové, aby uhájili svůj majetek a své postavení, museli splynout v 15. století se „zemí“ a nabyli v jejím životě 15.—16. století vynikajícího postavení. Splynutí se zemí se projevuje i tím, že světská část agendy olomouckých biskupů je vedena v této době česky. Zemských soudů a sněmů se v 15. stol. občas zúčastňoval i opavský vévoda a Moravané si činili nárok na suverenitu moravského zemského práva nad opavským vévodstvím. Splynutí olomouckého biskupství se zemí bylo v 15. století také důležitým předpokladem koexistence katolíků a utrakvistů, zaručené zemským právem.

Podobná expanze zemského práva se projevovala i vůči moravským královským městům. Z někdejšího počtu asi třiceti moravských královských a markrabských měst v polovině 14. století jich přešlo více než dvacet pod správu panských dominií. Koncem 14. století je již na Moravě pouze šest královských měst, z nichž pouze čtyři města byla skutečně významná: Olomouc, Brno, Jihlava a Znojmo.¹⁶ Rozvoj systému „Guts-wirtschaft“ narušil jejich středověké výrobní a obchodní monopoly a šlechtické paláce a domy uvnitř jejich hradeb se vymaňovaly z městského práva. Osoby měšťanů byly naopak stále častěji předvolávány před zemský soud. Na Moravě se však nerozpoutal tak tvrdý ekonomický zápas mezi šlechtou a městy jako koncem 15. století v Čechách, kde hrozila nová „občanská válka“. Spory o kompetence zemského a městského práva byly na Moravě vyřešeny smlouvou šlechty a měst z roku 1486 a výpovědí krále Vladislava z roku 1493. Tyto dokumenty pak byly pojaty do zemských zřízení. V podstatě respektovaly pravomoc městského práva nad všemi domy uvnitř městských hradeb a pod zemské právo spadaly jen ty majetkové záležitosti měšťanů, které se týkaly „svobodného“ majetku. Poddanské obyvatelstvo spadalo právně pod vrchnostenské právo a vesnickou samosprávu a pouze ty záležitosti poddaných, které se týkaly stěhování na jiná panství a do měst, upravovalo zemské právo.¹⁷

Teprve koncem 15. století a počátkem 16. století končí na Moravě na-prostá politická hegemonie panstva a je dovršena stavovská výstavba zemských institucí. Roku 1492 je počet stolic zemského soudu omezen na dvacet; čtrnáct míst nadále obsazují páni a pouze šest rytíři, po třech

¹⁵ Vá l k a, J.: *Ctibor Tovačovský z Cimburka — O právé duchovním. (K církevně-politickým důsledkům husitské revoluce na Moravě)*, Z Kralické tvrze, XI 1984, s. 9—13.

¹⁶ M a r e k, J.: *Městská síť na Moravě v 15. a 16. století*, ČMM, 90, 1971, s. 281—303.
M a r e k, J.: *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*, Praha 1965.

¹⁷ Smlouvy z roku 1492 a starší ustanovení o poddaných, převzatá z Tovačovské knihy otištěna in: Č á d a, Fr.: *Zemské zřízení moravské z r. 1535 spolu s tiskem z r. 1562 nově vydaným*, Praha 1937.

z každé cůdy.¹⁸ Zemský soud, dosud rozdělený teritoriálně i institucionálně na dvě „cůdy“ (olomouckou a brněnskou) se sjednocuje v jediný orgán a jeho úředníci mají nadále celozemskou pravomoc. Teprve počátkem 16. století získávají rytíři i zemské úřady (podkomoří, hofrychtář, písař) a začíná se omezovat rytířská služba pánům; nadále mají rytíři sloužit vojensky pouze králi, což znamená konec panských vojenských družin. Teprve koncem 15. století se tedy na Moravě vytvořila stavovská podoba zemských institucí „podle českého příkladu“, jak se při jednáních o politická práva rytířů uvádělo. „Panský“ správní, právní a společensko-ekonomický systém Moravy je popsán v právní příručce, jejímž autorem je humanisticky vzdělaný, ale zemské tradici a panské hegemonii oddaný utrakvista a zemský hejtman Ctibor Tovačovský z Cimburka.¹⁹ Jeho „Kniha“ plnila na Moravě funkci zemské ústavy, doplňována byla ovšem nálezy zemského soudu a sněmovními snešeními. Stavovská zemská zřízení byla vypracována a panovníky potvrzována až počátkem 16. století a teprve r. 1535 bylo moravské zemské zřízení vydáno tiskem.²⁰

* * *

Se systematickou a na změny společnosti reagující výstavbou země a s pravidelným fungováním institucí Moravy (podobný proces probíhal ve všech zemích České koruny) kontrastuje ustrnulost a konservativnost politickosprávního mechanismu tohoto státního útvaru, jenž prožívá v 15. století hlubokou krizi.²¹ Během tohoto století se na českém trůně několikrát vyměnila dynastie a došlo k období „bezvládí“ a „dvojvládí“. Radikální síly husitismu problematizovaly monarchickou vládu a stát vůbec.²² Státotvorné složky husitismu se ovšem záhy po smrti Václava IV. roku 1419 vrátily k monarchickému principu, ale pokusily se vybudovat stát a vládu na nových společenských a mocenských základech, odpovídajících povaze a cílům revoluce. Pro existenci českého státu bylo důležité to, že čeští husité a pak čeští stavové trvali stále na ideji a existenci státu Česká koruna ve smyslu svazku zemí. Již při prvním pokusu vytvořit husitskou stavovskou vládu roku 1421 pozvali husité na sněm do Čáslavi zástupce všech zemí České koruny. Měl to být tedy „korunní sněm“, ze kterého měl zřejmě vzejít společný vládní orgán pro celou Korunu.²³ Do Čáslavi se však dostavili pouze Moravané, kteří zde sice přijali čtyři artykuly a slíbili, že je prosadí na Moravě jako zemský zákon, ale odmítli vypovědět poslušnost Zikmundovi, neboť byli vázání sliby z roku 1419. I další pokusy Čechů svolat během husitské revoluce sněm zemí České koruny ztroskotaly na náboženských rozporech (Slezsko a Lužice zůstaly

¹⁸ Archiv český X, s. 306—311. Zde otištěny i další dokumenty o Vladislavových správních reformách.

¹⁹ Brandl, V.: *Kniha Tovačovská*, Brno 1868.

²⁰ Čáda, Fr.: *Zemské zřízení...*

²¹ Válka, J.: *Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století*, FHB, 6, 1984, s. 65—98.

²² Kejř, J.: *Husité*, Praha 1984, s. 99—119.

²³ Hlaváček, I.: *Husitské sněmy*, Sborník historický 4, 1956, s. 71—109.

katolickými zeměmi) a jen moravští husité se zúčastňovali českých porad a husitských sněmů.

Tak jako ztroskotalo úsilí o celokorunní (celostátní) řešení náboženského problému (čtyři artykuly měly platit podle basilejských kompaktát pouze v Čechách a na Moravě, nikoliv ve Slezsku a Lužicích) ztroskotalo i opakované úsilí stavů Čech vytvořit společné stavovské orgány pro celou Korunu. Nejaktuálnější byly tyto pokusy při volbách a korunovacích českých králů, tj. při nejdůležitějších událostech vnitřního politického života českého státu. Poprvé byla otázka volby v plném rozsahu nastolena po smrti Albrechta Habsburského roku 1439, dále po smrti Ladislava Pohrobka (Habsburka) roku 1457, po rezignaci Jiřího z Poděbrad na dědičnost trůnu v jeho rodě koncem sedmdesátých let a posléze po smrti Ludvíka Jagellonského roku 1526.²⁴ I když se roku 1439—1440 uvažovalo v Čechách o svolání celokorunního volebního sněmu, provedli nakonec roku 1440 volbu Albrechta Bavorského Čechové sami. Vypracovali sice vynikající a praktický mechanismus volby prostřednictvím zástupců stavů in conclave s povinností přijetí rozhodnutí volitelů sněmem, ale zástupci vedlejších zemí nebyli přizváni ani do volebního výboru, ani na volební sněm.²⁵ Tato situace se opakovala při všech dalších volbách i při formálním přijímání panovníka na český trůn. Volbu a přijetí prováděli pouze stavové Českého království (Čech) a novému králi slibovali poslušnost při korunovaci pouze za sebe. Král jim pak potvrzoval jen jejich „zemské“ svobody. Teprve po korunovaci v Praze prováděl nový panovník okružní cestu po zemích České koruny a v každé zvláště přijímal sliby obyvatel a potvrzoval jejich zemská privilegia. Tato praxe volby panovníka České koruny pouze samotnými Čechy vyvolávala ve vedlejších zemích protesty a posilovala zemskou autonomii. Během celého 15. století se neudál vážnější pokus o vytvoření královského nebo stavovského orgánu s podílem zástupců vedlejších zemí a s kompetencí pro celou Korunu. Nejen symbolem, ale i jedinou realitou státní jednoty zůstával český král a kancléř, pečetící panovnické listiny a mandáty určené i vedlejším zemím. Královská rada, pokud existovala, se také omezovala většinou na samotné Čechy a do vedlejších zemí Koruny téměř nezasahovala. Tato strukturální slabost českého státu se pochopitelně projevila nejen v úpadku jeho politické váhy, ale i ve sféře politického a státního vědomí.

Při slabosti a dlouhodobých absencích královské moci a neexistenci společného orgánu zástupců zemí České koruny se stávaly nositeli státního vědomí ve smyslu Koruny stavové a orgány Čech — Českého království. Bylo to přirozené a odpovídalo to dominantnímu postavení této země ve státě. Metaforické a paralelní politické myšlení středověku a renesance vystihovalo tuto situaci přirovnáním Čech k „hlavě“ státu — Koruny, zatímco vedlejší země byly považovány za „údy“ tohoto těla, Morava vždy za „přední úd“. Z této přirozené vedoucí role Čech v Koruně vyplývalo v lenním období postavení českého krále jako seniora

²⁴ Tuto volbu analyzuje Janáček, J.: *České dějiny. Doba předbělohorská 1526 až 1547. Kníha I, díl 1*, Praha 1968.

²⁵ Popis volby v listě Oldřicha z Rožmberka basilejskému koncilu z konce r. 1440 otištěn in: Rynešová, B.: *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka 1418—1462, sv. II*, Praha 1932, s. 77—86.

knížecích leníků vedlejších zemí. Lenní vertikální konstrukce státu nebyla založena na svazku zemí, ale na personálním svazku knížat. Knížata vedlejší považovala své podřízení postavení vůči českému králi v duchu lenní mentality za přirozené a přitom byla zvána do královské rady, což soudržnost Koruny posilovalo. Během 15. století však poklesla nejen prestiž krále, ale i knížat v zemích (na Moravě nebyl markrabský úřad obsazen) a do čela politického života státu i zemí se dostávali páni a stavové, a to nejen v Čechách, kde byl nástup stavů nejdramatičtější, ale i ve vedlejších zemích. Předáci stavů i stavovské instituce zemí lenní podřízenost vůči Čechům — jako českým stavům — zamítali. Stavovství nahrazovalo vertikální výstavbu státu jako svazku knížat horizontálními vazbami stavovských obcí zemí na principu rovnoprávnosti. Stavové jedné země zamítali podřízenost stavům země jiné.²⁶ Odmítali stát se „vasaly“ českých stavů, respektive českých zemských orgánů. Čechové se naopak do role „seniora“ vedlejších zemí stavěli a vyvozovali z této pozice např. právo volby krále a pochopitelně i první místo ve společenské a zemské hierarchii Koruny.

Moravané a Slezané instituci jednotného českého státu neodmítli a ani ji vážněji neohrozili. Ale odmítli jeho vertikální lenní konstrukci. Postavení leníků českých stavů považovali za společensky ponižující a postulovali nejen rovnost osob v rámci jednotlivých stavů, ale i rovnost zemí. Měla-li být česká koruna jako stát ve stavovském období zachována, musel se najít nový model vzájemného vztahu zemí, který by byl postaven na principu rovnosti. Hledání tohoto modelu trvalo v českých dějinách dvě století a bylo provázeno častými spory vedlejších zemí s Čechami. V těchto sporech se střetaly rezidua lenní mentality Čechů s důsledně zemsko-stavovskou mentalitou vedlejších zemí. Spory se vyhrocovaly zejména při volbách a korunovacích panovníků: Moravané měli tendenci anulovat prioritu Čechů tím, že hrozili přijetím panovníka (jako markraběte) před volbou a korunovaci v Čechách. Spory propukaly i v případech, kdy se zástupci vedlejších zemí přece jen sešli a měli zasednout v jedné místnosti. Zasedací pořádek úředníků a delegátů jednotlivých zemí se stával neřešitelným problémem, neboť v něm bylo spatřováno symbolické vyjádření nejen pořadí zemí, ale i podřízenosti. Tyto spory se vybijely radikálními výroky zástupců Moravy a Slezska, které šly až do hrozby vystoupení země ze svazku Koruny, pokud zemi nebude přiznáno patřičné místo. Nešlo zdaleka pouze o povýšenost a hegemonismus Čechů, jak jim bylo ve vedlejších zemích vytýkáno, ale spíše o obtížnost hledání nového modelu horizontálního uspořádání státní struktury.²⁷

V 15. století dochází v této strukturální slabosti státního útvaru české koruny a v době jejích krizí k posilování autonomie, která nabývá i určitých rysů státnosti. Současně se projevuje i výrazné zemské politické vědomí „moravanství“, jež nabývá u feudálních složek obyvatelstva znaků

²⁶ Válka, J.: *Stavovství a krize...*, Polívka, M.: *Některé aspekty vývoje stavovství v české společnosti předhusitské a husitské doby*, FHB, 6, 1984, s. 17—56.

²⁷ Vyhrocení sporů mezi Čechy a Moravany a odmítnutí lenní závislosti Moravy při korunovaci Ladislava Pohrobka popisuje *Knihla Tovačovská*, ed. Brandl, s. 8—10.

feudální nacionality a komplikuje vývoj české moderní národnosti v době jejího bouřlivého počátku.²⁸

Moravská panská a pak stavovská obec řídí v 15. století vnitřní život země zcela nezávisle na obci české. Po skončení spolupráce českých a moravských husitů v době revoluce a vlády Jiřího z Poděbrad, spolupráce jejímž výrazem bylo královské potvrzení neoddělitelnosti obou zemí, politické svazky zemských obcí i zemské reprezentace (i církevních institucí) zanikají. V době dvojlvládí Vladislava Jagellonského, nazývaného „pražským králem“, a Matyáše Korvína (1469—1490) podléhá Morava uherské kanceláři a i po smrti Korvínově (1490) úzké svazky Moravy s budínským dvorem trvají a ohrožují celistvost České koruny. Matyáš Korvín prováděl jako vládce Moravy obratnou náboženskou politiku, kterou získal utrakvisty a zemské panské vládě poskytl velkou samostatnost, jež šla až do možnosti uzavírat smlouvy s jinými zeměmi, včetně Čech. Právě v době Matyášovy vlády se plně konstituoval zemský vládní systém a byla sepsána Tovačovská kniha. Zmíněný pokus spojit Čechy a Moravu zvláštěm nezrušitelným svazkem byl zapomenut a nevešel do zemských ústav.²⁹ Moravané navazovali úzké politické a společenské kontakty s Uhry a Rakušany, jak odpovídalo geografické poloze země, a tyto kontakty se projevily i v zahraničněpolitické orientaci Moravanů, jež byla tradičně více uherská a habsburská, než tomu bylo u Čechů, orientovaných na Sasko, Bavorsko a Polsko.

Nicméně právě v tomto období největší zemské autonomie a uvolnění lenních svazků zemí České koruny, se vládnoucí vrstva Moravy a veřejný život Moravy kulturně a jazykově zcela počestuje. Čeština není jen hovorovým a literárním jazykem moravské šlechty (města zůstávají německá nebo bilingvní), ale v 2. polovině 15. století vytlačila z písemné agendy zemského práva a ze zemských desek latinu. Od roku 1480 jsou vedeny zápisy do zemských desek pouze česky a čeština ovládne i agendu feudálních dominií a politickou agendu církevních institucí. Jak ukázaly jazykové analýzy, jedná se o obecnou spisovnou češtinu bez moravských dialektismů.³⁰ V soudobých pramenech je tento jazyk nazýván promiskue jazyk slovanský, český i moravský. Skutečnost, že v Čechách a na Moravě je zaveden stejný literární a úřední jazyk, odpovídá etnické a jazykové příbuznosti slovanského obyvatelstva obou zemí, spřízněnosti a společenským kontaktům panských a rytířských rodů i celkové expanzi úřední

²⁸ O českém nacionálním vědomí v 15. století Seibt, F.: *Hussitica, Zur Struktur einer Revolution*, Köln—Graz 1965, kap. Jazyk — linguagium, s. 38—124. Šmahel, Fr.: *Idea národa v husitských Čechách*, České Budějovice 1971. Obecně Guénée, B.: *L'Occident aux XVIe et XVe siècles. Les Etats*, Paris 1971. Schieder, Th.: (vyd.) *Handbuch der europäischen Geschichte*, Bd. 3, Stuttgart 1971.

²⁹ List krále Jiřího z Poděbrad z roku 1464 otištěn AČ X, s. 274—5.

³⁰ Matějček, Fr.: *Příspěvek k vývoji českomoravského nářečí*, Listy filologické, 89, 1966, s. 154—163. Šlosar, D.: *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, Praha 1982. Skriptum.

češtiny do středovýchodní Evropy, kde nabývala povahy kulturního a diplomatického jazyka.³¹

Tato jazyková jednota však nevedla v 15. století k vědomí národní jednoty jazykově českých Čechů a jazykově českých Moravanů. Na Moravě neproběhl onen proces ztotožnění národa s jazykem, k němuž došlo v Čechách ve středověku u šlechty a v době husitské revoluce i u měšťanstva. Morava, pokud víme, zůstává stranou tohoto důležitého procesu, jenž vedl k ztotožnění českého národního vědomí s jazykem, respektive s husitskou vírou. Nemáme aspoň dokladů, že by byl na Moravě tento proces reflektován.³² Naopak, jazykově čeští a blízce s Čechy spříznění utrakvističtí i katoličtí páni vystupují vůči Čechům jako Moravané a jako takoví hájí zájmy své vlasti „Moravy“ i proti Čechům, ovšem v rámci České koruny. „Moravanství“ vládnoucí vrstvy má charakter politické ideologie a politického pocitu a nedotýká se příliš městského obyvatelstva, kde se udržuje lokální městské vlastenectví, ani obyvatelstva venkovského. Pro 15. století je příznačné, že moravský politický patriotismus není ještě mytologizován a historizován. Zemská kronikářská produkce zcela chybí a základní projev „moravanství“, Tovačovská kniha, je právněpolitickým pojednáním. K historizaci moravanství dochází až koncem 16. století a ve století 17., kdy se pěstuje moravská historiografie vedle historie české a kdy se v humanistickém a barokním prostředí pěstuje mýtus původu Moravanů od Markomanů a velkomoravských králů.³³

* * *

Nejvýraznější osobností politického, hospodářského i kulturního života Moravy kolem roku 1500 je Vilém z Pernštejna († 1521). Na jeho činnosti i politickém myšlení je možno ilustrovat problémy státu i politické ideologie a mentality panské šlechty na přelomu století.³⁴ Vilém z Pernštejna svým majetkem i politickým významem hranice Moravy daleko přesáhl, a to je příčinou i toho, že překročil meze zemského patriotismu a jednal a myslel v pojmech České koruny a korunní státnosti.

Pocházel z jednoho z nejstarších moravských panských rodů, jehož příslušníci obsazovali ve 14. a 15. století pravidelně soudcovské stolice a nejvyšší zemské úřady. Husitské revoluci dal tento rod dva velké hejtmany, Bavora a Jana z Pernštejna. Jejich otec a Vilémův děd Vilém vedl moravské husity na jednání čáslavského sněmu r. 1421 jako zemský hejtmán. Jan z Pernštejna, Vilémův otec patřil k nejvýraznějším osobnostem Moravy husitské revoluce a poděbradské doby jako polní hejtmán, spolu-

³¹ Macůrek, J.: *K otázce české listiny a české kanceláře na dvoře uherském v 2. pol. 15. století (v letech 1486–1490)*, Historický časopis, 6, 1958, s. 560–569. Macůrek, J. — Rejnuš, M.: *K otázce spisovné češtiny v Polsku v 15. a poč. 16. století*, Sborník historických prací, IV, 1961, s. 163–261.

³² Válka, J.: „Moravanství“ v 15. století. *Komplikace ve vývoji české nacionality*, SPFFBU, C 31, 1984, s. 145–154.

³³ Paprocký, B.: *Zrcadlo slavného markrabství moravského...*, Olomouc 1593. Pešina, T.: *Mars Moravicus...*, Prague 1677.

³⁴ Listy Viléma z Pernštejna otištěny v AČ I, II, XVI. Válka, J.: „Politická závěť“ Viléma z Pernštejna (1520–1521). *Příspěvek k dějinám českého politického myšlení v době jagellonské*, ČMML, 90, 1971, 1–2, s. 63–82.

pracující s českými svazy, účastník obranných bitev i zahraničních rejsů a jako politický předák. Avšak teprve Vilém povznesl svůj rod na vrchol bohatství a moci. V posledních desetiletích 15. století vybudoval největší pozemkový majetek nejen v České koruně, ale majetkový vzestup Pernštejnů neměl snad obdoby ve střední Evropě. Jeho panství tvořila počátkem 16. století téměř souvislý pás území ze střední Moravy do východních Čech a zasahovala do Slezska. Byl považován za iniciátora obchodu, finanční a hospodářské aktivity šlechty, za „otce“ hospodářského převratu. Rozvíjel na svých panstvích některá hospodářská odvětví, např. doložení a rybníkářství, a zaváděl spořádanou správu s písemnou evidencí důchodů. Zejména však vynikal jako finančník a nejvíce panství získával za půjčky panovníkům.

Pozemkový majetek v Čechách i na Moravě mu umožňoval účast na politickém životě obou zemí. Zastával na Moravě zemské úřady a současně byl hofmistrem českých králů a dočasně i maršálkem — zastával tedy i korunní funkce. V politickém myšlení byl důsledným monarchistou a varoval před přílišným oslabováním královské moci a před úplným rozpadem a zastavením královského majetku. Jako odstrašující příklad absence královské moci uváděl Švýcarsko. Podporoval kandidaturu Jagellonců na uherský trůn a jejich zvolení v Uhrách prohlašoval za svou zásluhu. Postavil se však rozhodně na odpor snahám některých Moravanů přijímat královské listiny „pod uherskou pečetí“, tedy z uherské kanceláře. Celou vahou své osobnosti se postavil za plnou obnovu příslušnosti Moravy k České koruně a k české kanceláři. Tento důsledný český korunní etatismus je ve vedlejších zemích velmi vzácný. U Viléma z Pernštejna nevychází ani z jazykového vědomí, ani z historickoprávních úvah. Je to postoj pána, který má majetek v celé Koruně a zastává vysoké korunní úřady, a považuje proto Korunu za svou vlast. Ve Vilémově politice a v jeho postojích vrcholí vazby mezi oběma hlavními zeměmi České koruny dané společnými rodovými tradicemi českomoravské šlechty, vazby, které vedly ke společnému šlechtickému občanství v českém státě. Tímto způsobem vznikala možnost vytvořit nosnou politickou vrstvu Koruny, která by překonávala zemský patriotismus a separatismus. Společné občanství však samo o sobě nestačilo vytvořit pevné státní korunní vědomí. To se vždy formovalo v institucích a společně instituce České koruny starého typu prodělaly v 15. století hlubokou krizi a nové nevznikly. Za této situace se rýsuje dvojí možnost spojení zemí v pevném státním svazku: panovnický absolutismus, který likviduje stavovství a byrokratizuje zemskou správu, nebo konfederace stavovských zemí, k níž dospělo stavovské protiabsolutistické hnutí až roku 1619.

Nicméně dobře fungující zemská a stavovská správa v 15. století byla tím faktorem, který překonával slabost a rozklad panovnické a centrální státní moci a překlenul politické vakuum mezi středověkou lenní monarchií a státními útvary novověku. Země prokázaly ve střední Evropě podivuhodnou schopnost vytvářet podmínky pro hospodářský, sociální a kulturní život a zabránit anarchii, která díky úpadku tradičních státních forem hrozila.

LA MORAVIE ET LA COURONNE DE BOHÈME À LA LIMITE DU 15e ET DU 16e SIÈCLE

L'article s'inscrit dans la série des études que l'auteur a consacrées à l'histoire de la Moravie au 15e et au 16e siècle et au rapport de la Bohême et de la Moravie conçu comme un des aspects de l'évolution politique des deux pays. En guise d'introduction, il signale la possibilité d'envisager l'histoire des institutions politiques comme une partie de l'histoire sociale et culturelle, ce qui ouvre la voie à des interprétations nouvelles.

L'absence prolongée du pouvoir royal tout au long du 15e siècle conditionna la constitution, en Moravie, d'un système politique que l'on pourrait désigner comme une oligarchie des barons: une vingtaine de familles dominant sans partage le Tribunal du pays, ainsi que les autres institutions du pays. Ce n'est qu'à la fin du siècle qu'à l'exemple de la Bohême, les barons moraves se résignèrent à admettre les membres de l'état de chevaliers (*stav rytířský*) au Tribunal et aux autres institutions du pays; leur représentation resta d'ailleurs toujours plus faible que celle des chevaliers de Bohême. Les barons s'efforcèrent en outre d'étendre la juridiction du droit du pays au clergé et aux habitants des villes, mais ces tentatives se heurtèrent à une résistance tenace et aboutirent à un compromis.

Les institutions du pays étaient souveraines et l'administration du pays fonctionnait indépendamment de celle de la Bohême. La Couronne de Bohême, en tant que formation politique, subit à cette époque une évolution compliquée au bout de laquelle une structure féodale, donc verticale, devait se trouver transformée en une structure horizontale — celle du pays des Etats. Pendant cette période de transformation, les Etats ne créent aucune institution commune pour toute la Couronne, ce qui constitue, à l'avis de l'auteur, la raison principale de la faiblesse de cette formation politique au sein de laquelle le patriotisme local des pays l'emporte généralement sur le sentiment de la solidarité avec la Couronne. Seuls les rapports de parenté et les liens de la langue commune apparaissent comme une base sur laquelle repose la culture commune de la Bohême et de la Moravie. Cependant, cette communauté de culture ne se traduit pas par une conscience nationale commune de la noblesse des deux pays. Vilém de Pernštejn, le plus riche et le plus influent des hommes politiques de l'époque, est le seul qui, parmi les grands barons moraves, soit le partisan décidé de la Couronne de Bohême et de l'union politique de la Bohême et de la Moravie.

Dans la partie finale de l'article, l'auteur esquisse le portrait de ce personnage remarquable, sa pensée politique et sa conception de l'Etat.

